

Critical Studies in Texts & Programs of Human Sciences,
Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)
Monthly Journal, Vol. 20, No. 10, Winter 2020, 1-16
Doi: 10.30465/crts.2020.5872

A Review of *Research and Writing Textbook*

Mohammad Armand*

Abstract

Textbooks are one of the most important teaching tools. Therefore, it is necessary to be very careful about how they are designed and edited. Works on textbook design and authoring have been published, one of which is textbook research and writing that can be used by scholars, authors, and textbook contributors. In this article, this book has been criticized, using a critical philosophical research. The importance of this book in reflecting the wide range of textbook research in the world, its being research-oriented, and addressing fundamental issues are among the advantages. The benefits of this book include the use of various tools to understand more about the contents, such as charts and tables, and the type of letters and their size. Its disadvantages include failure to rationalize the content and misinterpretation of some concepts, lack of proper design and contrast of colors, and inappropriate margins and unattractiveness.

Keywords: Textbook, Textbook Research, Textbook Review, Textbook Evaluation, Textbook Writing.

---

* Associate Professor in Curriculum Studies, Research Institute for Research & Development in Humanities, mohammadarmand@yahoo.com

Date received: 2020-06-23, Date of acceptance: 2020-11-07

Copyright © 2010, IHCS (Institute for Humanities and Cultural Studies). This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

نقدی بر کتاب پژوهش و نگارش کتاب درسی

محمد آرمند*

چکیده

کتاب درسی از ابزارهای مهم آموزش است. بنابراین دقت در چگونگی طراحی، تدوین، و نشر آن ضروری است. از جمله تألیفات درباره چگونگی طراحی و تألیف کتب درسی پژوهش و نگارش کتاب درسی است که محققان، مؤلفان، و دست‌اندرکاران تألیف کتب درسی می‌توانند از آن بهره ببرند. در این مقاله این کتاب با استفاده از روش پژوهش کاوش‌گری فلسفی انتقادی نقد می‌شود. اهمیت این کتاب در انعکاس طیف گسترده‌ای از پژوهش‌های کتاب درسی در جهان، پژوهش‌محور بودن آن، و بررسی مباحث اساسی است. از مزایای این کتاب می‌توان به استفاده از ابزارهای مختلف برای فهم بیشتر مطالب از جمله نمودار، جدول، مناسب بودن نوع قلم، و اندازه آن اشاره کرد. کاستی‌های آن نیز شامل نارسایی در نظم منطقی مطالب، عدم تشریح و توضیح کافی برخی مفاهیم، طراحی نامناسب و تضاد رنگ‌ها، حاشیه نامناسب، و عدم جذابیت است.

کلیدواژه‌ها: کتاب درسی، پژوهش‌های کتاب درسی، نقد و بررسی کتاب درسی، ارزش‌یابی کتاب درسی، نگارش کتاب درسی.

۱. مقدمه

معنی واقعی کلمه کتاب درسی تهیه کامل مطالب برای یک دوره آموزش است. بیش‌تر مطالب مرتبط با موضوع در کتاب متمرکز است و به‌گونه‌ای طراحی شده است که می‌تواند طی آن دوره مطالب معتبر را به یادگیرنده ارائه دهد. در تعریف کامل کتاب درسی باید

*دانشیار پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی سمت، رشته برنامه‌ریزی درسی، mohammadarmand@yahoo.com
تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۴/۰۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۸/۱۷

گفت که کتاب درسی شامل هر نوع کتاب یا جای‌گزین کتاب مانند کتاب کاغذی، چاپی، دست‌نوشته، و جیبی است که در قالب منبع مطالعه فراگیران به‌منظور پیش‌برد اهداف و برنامه‌ریزی آموزشی طراحی و استفاده می‌شود.

در تعریف دیگری که یونسکو (۲۰۰۵) ارائه داده، کتاب درسی ابزار اصلی یادگیری است که برای دستیابی به مجموعه خاصی از نتایج آموزشی طراحی و از متن، تصویر، و یا متن هم‌راه تصویر تشکیل شده است. در تعریف سنتی، کتاب مجموعه چاپی و مجلدی است که آسان‌سازی توالی فعالیت‌های یادگیری را هدایت و راه‌نمایی می‌کند (نوریان ۱۳۸۳). در تعریفی دیگر، کتاب درسی سند رسمی، معتبر، و هدف‌مند مطرح شده است که به یادگیری یادگیرندگان کمک می‌کند. به‌طور کلی، کتاب درسی شامل کتاب‌هایی است که در نظام آموزش و پرورش و نظام آموزش عالی، به‌منظور تحقق اهداف یادگیری، مورداستفاده دانش‌آموزان، معلمان، استادان، و دانشجویان قرار می‌گیرد (رسولی و امیر آشنانی ۱۳۸۳)، برای مقاصد آموزشی نوشته شده و انتشار یافته است و در قالب درون‌داد نظام آموزشی تلقی می‌شود (نوریان ۱۳۸۳). کتاب‌های درسی با هدف آموزش اصول و مفاهیم اولیه در رشته‌های خاص و آماده‌کردن دانش‌آموزان و دانشجویان برای آموزش‌های سطوح بالاتر نوشته می‌شوند (Medina 2019).

کتاب درسی در همه سطوح تعلیم و تربیت به‌منزله ابزار مهم آموزش مطرح است و هزینه‌های زیادی صرف تولید و توزیع آن می‌شود. کتاب درسی در نقش ابزار مهم آموزش از گذشته‌های دور در خدمت آموزش قرار گرفته و با گسترش علوم و پیشرفت‌های حاصل‌شده در فناوری (تکنولوژی) وضعیت کتاب‌های درسی نیز از نظر کیفیت مطالب و ویژگی‌های فنی و صوری بهبود یافته است. به‌رغم تغییر شکل ظاهری کتاب در گذر زمان و پیشرفت فناوری، ماهیت کتاب به‌منزله منبع آموزشی حفظ شده و هنوز در فرایند یاددهی - یادگیری اهمیت ویژه‌ای دارد. کتاب درسی متن آموزشی مطمئنی است که مجموعه اطلاعاتی را در یک حوزه خاص علمی برای فراگیران خاص تأمین می‌کند (رضوانی و امیری ۱۳۹۲) و باتوجه‌به آن‌که عامل اصلی تمرین و آموزش روزانه است، مدرسان از آن به‌منزله منبع اصلی محتوا، برنامه درسی، و ابزار اصلی تدریس در تعیین و جهت‌دهی یادگیری استفاده می‌کنند (Sikorová et al. 2017). در بیانی کلی، هیچ روند تدریسی کامل نیست، مگر آن‌که کتاب درسی مربوط به خود را داشته باشد.

کتاب به‌دنبال ابداع خط و پدیدآمدن صنعت چاپ فراهم شده و غالباً سنگ بنای تدریس در کلاس است؛ زیرا از طریق کتاب دروس واضح بیان می‌شود، پیچیدگی

موضوعات کاهش می‌یابد، مراحل یادگیری مطالب ارائه می‌شود، و ساختار وظایف و فعالیت‌ها تعریف می‌شود (Gautschi 2018).

کتاب درسی ابزار مکتوب یادگیری و مطالعه دانش‌آموزان و دانشجویان است و درحکم منبع در مطالعه موضوعات مختلف علمی استفاده می‌شود. کتاب درسی در انواع آموزش و سطوح گوناگون تحصیلی کاربرد دارد و ابزاری مهم در آموزش و یادگیری است. به عبارت دیگر، کتاب درسی جنبه آموزشی دارد و برای دانش‌آموزان و دانشجویان تنظیم می‌شود؛ از این رو کتابی مرجع است و مطالب آن کم‌وبیش باید جنبه مسلم داشته باشد و کم‌تر حالت عرضه‌کردن عقیده‌ها و اندیشه‌های شخصی به خود بگیرد.

در تعریف کتاب درسی دانشگاهی باید گفت که کتاب درسی دانشگاهی طبق برنامه و اهدافی معین و با حجمی مشخص تدوین شده و در دوره‌های آموزشی در درس‌های مختلف آموزش عالی برای استادان و دانشجویان کاربرد دارد. تفاوت عمده کتاب درسی دانشگاهی با کتاب‌های غیردرسی در این است که کتاب درسی دانشگاهی مخاطب خاص دارد و در درس معینی برای دانشجویان و استادان آن درس تهیه می‌شود و تفاوت دیگر آن این‌که در تدوین و آموزش موضوعات درسی به‌کار می‌رود و حجم معینی دارد و عمدتاً برخلاف کتب مرجع از ابتدا تا انتها مطالعه و در پایان دوره آموزشی مطالب آن ارزش‌یابی می‌شود. هم‌چنین برای حفظ و انتقال ثمره تجارب، مطالعات، تحقیقات، و خلاصه آفریده‌های فکری اندیشمندان هر جامعه به‌کار می‌رود و تفاوت آن با ابزارهای اطلاع‌رسانی دیگری که اخیراً ابداع شده این‌که کتاب نه‌فقط دستاوردهای اندیشه بشری، هنری، علمی، و فنی را نگه می‌دارد و منتقل می‌کند، بلکه این دستاوردها را از حالت سیال درمی‌آورد و آن‌ها را تثبیت می‌کند. کتاب‌های درسی در تدریس و یادگیری تأثیر مهمی دارند و اولین واسطه انتقال دانش به یادگیرندگان‌اند (جانفشان ۱۳۹۷) و اهمیت درخور توجهی در رشد تحصیلی و موفقیت دانش‌آموزان و دانشجویان در کلیه مقاطع تحصیلی دارند. کتاب درسی چه به مفهوم سنتی و به‌صورت چاپی و کاغذی و چه به مفهوم پسامدرنی و به‌صورت الکترونیکی و مجازی تابع شیوه هدف‌مند آموزش و مبتنی بر زیرساخت محتوایی و علمی خاصی است که در چهارچوب ضوابط ساختاری و شکلی با لحن و سبک خاص از علوم و تخصص‌های گوناگون بهره می‌گیرد و حاصل تلاش صاحبان اندیشه و متخصصانی است که هر یک سهمی در آفرینش این اثر دارند (مهرابی ۱۳۹۱). بر این اساس، با وجود ظهور ابزارهای مختلف آموزشی نو و شگفت‌انگیز ارتباطی و اطلاع‌رسانی هنوز از اهمیت کتاب درسی کاسته نشده است.

بنابراین کتاب‌های درسی یگانه منبع برای یادگیری نیستند، اما هنوز نقش بسیار مهمی در یادگیری دانشجویان دارند و بسیاری از فعالیت‌ها و تجارب آموزشی حول کتاب درسی سازمان‌دهی می‌شود. کتاب درسی نه فقط به منزله ابزار آموزشی مهم برای تدریس مطرح است، بلکه منبعی مستقل برای یادگیری دانشجویان است. در واقع، دست‌رسی به کتاب درسی با کیفیت بالا از عوامل مهم و اساسی در ارائه موفقیت‌آمیز مقاصد آموزشی و تربیتی است. به طوری که می‌توان گفت کتاب درسی در موفقیت یا عدم موفقیت امر آموزش و یادگیری، غنی‌سازی، و توسعه علمی و شناختی دانشجویان تأثیر مهمی دارد. میک (۲۰۰۰) می‌نویسد: «کتاب‌های درسی قلب مراکز آموزشی هستند».

کتاب درسی برای این که بتواند کنار سایر رسانه‌های آموزشی به شکلی مناسب و مؤثر به تحقق اهداف آموزشی کمک کند، باید ویژگی‌هایی داشته باشد. استفاده کاربردی از نظریه‌های آموزشی، روان‌شناختی، زبان‌شناختی، و دیگر حوزه‌های مرتبط می‌تواند ما را در تدوین و طراحی رسانه‌های آموزشی از جمله کتاب درسی با کیفیت کمک کند. مباحث فوق از نکات مهمی است که انتظار می‌رود در کتاب موردنقد به آن‌ها توجه شود.

۲. روش‌شناسی مطالعه

نوع پژوهش مطالعه موردی (case study) است و فقط یک کتاب بدون نمونه‌گیری از جامعه خاصی مورد مطالعه قرار گرفته است و از نظر نتیجه نوع مطالعه کاربردی است و نتیجه مطالعه می‌تواند در حال حاضر مورد استفاده قرار گیرد. روش اجرا در این مطالعه کاوش‌گری فلسفی انتقادی است. کاوش‌گری فلسفی انتقادی به معنی جست‌وجوی مبانی منطقی، روش‌های استدلال، ارزش‌های راه‌نما، و هنجارهای حاکم بر اندیشه‌ها و اعمال آموزشی است که به دو صورت استنتاجی (قیاسی، منطقی، منطقی-قیاسی، تجربی-آماري) و استقرایی (توسعی) انجام می‌شود (هاگرسون ۱۳۸۷).

۳. پیشینه پژوهش

درباره کتاب درسی، چه در سطح جهانی و چه در ایران، منابع بسیار اندک است؛ به ویژه کتاب‌هایی که با نیازها و فرهنگ ما سازگار باشد. فقط چند کتاب از کتاب‌های تألیفی به زبان فارسی ترجمه یا تألیف شده است که می‌توان کتاب نحوه نگارش و تهیه کتاب درسی

نقدی بر کتاب پژوهش و نگارش کتاب درسی (محمد آرمند) ۷

دانشگاهی، کتاب درسی دانشگاهی ۱ ساختار و ویژگی‌ها، کتاب درسی دانشگاهی ۲ فناوری اطلاعات و ارزش‌یابی، نگارش و تهیه ملحقات کتاب درسی دانشگاهی، مقدمه‌ای بر شیوه طراحی و تألیف کتاب درسی دانشگاهی، عملکرد گرافیک در کتاب درسی دانشگاهی، پژوهش و نگارش کتاب درسی دانشگاهی، و گرافیک در خدمت یادگیری را نام برد که در سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) منتشر شده‌اند و کتاب حاضر نیز یکی از آنهاست.

۴. معرفی کتاب پژوهش و نگارش کتاب درسی

کتاب پژوهش و نگارش کتاب درسی نوشته یان میک و ترجمه شهروز مرادزاده و رامین گلشایی است که انتشارات سمت آن را در ۴۵۵ صفحه در سال ۱۳۹۳ منتشر کرده است. ابتدای کتاب فهرست مطالب آمده است (نه خیلی کلی و مختصر و نه خیلی تفصیلی). این کتاب سه پیش‌گفتار (پیش‌گفتار بر ترجمه فارسی، پیش‌گفتار جورج. آر. کالر از استادان ممتاز دانشگاه اوهایو، و پیش‌گفتار مؤلف) دارد. بعد از پیش‌گفتارها، مقدمه‌ای مفصل در سیزده صفحه آمده است. این کتاب دو بخش دارد که در ابتدای هر بخش مقدمه آورده شده است. در پایان هر فصل خلاصه آن فصل نیز آورده شده است که به فهم بهتر مطالب کمک می‌کند. انتهای کتاب چهار صفحه جمع‌بندی دارد. کتاب فهرست منابع جامعی در سی صفحه دارد که شامل ۵۷۱ منبع است. در پایان نیز سه ضمیمه، فهرست جدول‌ها، شکل‌ها، و فرمول‌ها، و نمایه مؤلفان و موضوعی آمده است.

طرح جلد کتاب متناسب با محتوای کتاب است و در پشت جلد نیز کتاب مختصر معرفی شده است.

کتاب پژوهش و نگارش کتاب درسی از کتاب‌های ارزش‌مند درباره کتاب درسی و مبتنی بر پژوهش‌های انجام‌شده در این باره است. بخشی از مباحث کتاب درباره بررسی شیوه‌های ارزیابی کتاب درسی است و راه‌نمودهای کارآمد و مفیدی را برای نحوه نگارش کتاب‌های درسی مطرح می‌کند. بخش نخست کتاب، در درجه اول، برای محققان عرصه کتاب درسی نگاشته شده است. اما بخش دوم، که کاربردی‌تر است، بیش‌تر مورد علاقه و توجه مؤلفان و ویراستاران کتاب درسی است.

این کتاب مشتمل بر مقدمه، ده فصل، فهرست جامعی از منابع، و نیز سه ضمیمه است. میک فصل‌های این کتاب را در دو بخش «ارزیابی کتاب‌های درسی» و «نگارش کتاب‌های

درسی» ارائه کرده است. بخش نخست شامل پنج فصل «آرای پاسخ‌دهندگان»، «ارزیابی کتاب‌های درسی از طریق آزمایش»، «تحلیل کتاب درسی»، «فرمول‌های خوانش‌پذیری»، و «کاربرد رایانه در نگارش و تحلیل کتاب درسی» است. بخش دوم نیز شامل پنج فصل «پیش‌نهادهایی برای نگارش درک‌پذیر»، «برخی از معیارهای خوانش‌پذیری بهینه متن»، «رغبت‌انگیزی متن»، «شکل در کتاب درسی»، و «جنبه‌های ارزش‌سازانه کتاب درسی» است.

فهرست منابع شامل حدود ۵۷۱ مقاله و کتاب است. حدود نیمی از این منابع به زبان انگلیسی و غالباً نوشته مؤلفان آمریکایی و حدود نیمی دیگر از آن‌ها نوشته مؤلفانی به زبان‌های دیگر از جمله استونیایی، روسی، و آلمانی است. میک به‌خوبی پایه‌های تحقیقات جدید گام برداشته است. بسیاری از منابع مربوط به دهه ۱۹۹۰م از جمله سال‌های پایانی آن (۱۹۹۷م و ۱۹۹۸م) و گاهی حتی ۱۹۹۹م است. میک برای کسانی که به خواندن زبان‌های ملل اروپای شرقی قادر نیستند، برگردان عناوین اکثر منابع به زبان‌های غیرانگلیسی را ارائه کرده است. میک حتی از این هم فراتر رفته و یافته‌های مطرح‌شده در این منابع را توصیف کرده و آن‌ها را در متن اثر کاملاً انگلیسی خود به‌گونه‌ای درهم‌تنیده آورده است.

جمله‌بندی متن انگلیسی این کتاب ممکن است گاهی برای خوانندگان انگلیسی‌زبان عجیب به نظر برسد، اما بی‌تردید هیچ‌کس از درک مقاصد میک در کتاب فوق‌العاده خواندنی او ناتوان نمی‌ماند. او در نگارش این کتاب به‌وضوح از دانش و تخصص خود در تحقیقات خوانش‌پذیری متن استفاده می‌کند و به این ترتیب الگویی را به‌دست می‌دهد. میک و همکارانش در زمینه کشف فرمول‌ها و به‌کارگیری آن‌ها برای متن‌های کتاب درسی روسی و استونیایی کار عمده‌ای را به‌انجام رسانده‌اند. آن‌ها در زمینه سنجش میزان خوانش‌پذیری متن کوشیدند به این سؤال دشوار پاسخ دهند که «چگونه می‌توان ویژگی‌های خوانندگان متن را نیز در کنار ویژگی‌های خود متن در فرمول‌ها گنجانند؟» و به‌خوبی از عهده آن برآمدند.

میک اطلاعات خواندنی و مفیدی را در برخی از زمینه‌های دشوار دیگر نیز فراهم آورده است. یکی از این زمینه‌ها آمار و توصیف آماری است که او خود خبره این رشته است. زمینه دیگر همان مقوله‌ای است که او خود آن را «جنبه‌های ارزش‌سازانه کتاب‌های درسی» نام نهاده است. دشواری زمینه دوم به‌دلیل پیچیدگی‌های آماری نیست، زیرا در مسائل آماری به‌رحال می‌توان درباره پاسخ بیش‌تر سؤال‌ها به توافق رسید، اما در «جنبه‌های ارزش‌سازانه کتاب‌های درسی» این‌طور نیست. در این‌جا دشواری مسئله در ماهیت سوگیرانه و شخصی مسائل و نیز پاسخ‌های پیش‌نهادشده برای آن‌ها نهفته است. بحث و جدل محققان صرفاً بیان مسائل را شامل نمی‌شود، بلکه آن‌ها می‌خواهند دریابند که چه باید کرد تا دوران

تحصیل دانش‌آموزان به نتایج مطلوبی منتهی شود و این‌که برای نیل به این مقاصد باید عملاً چه روشی را پی‌گرفت. اما میک درزمینه ارائه‌ره‌نمودهایی برای افزایش کارایی کتاب‌های درسی درنگ نمی‌کند، زیرا همان‌طور که او خود در «مقدمه» آورده است: «کتاب‌های درسی آینده یک ملت هستند». در عصر حاضر، که ابعاد مختلف دوران تحصیل و مخصوصاً کتاب‌های درسی زیر نقد موشکافانه و دقیق محققان قرار می‌گیرد، شاید نتوان دلیلی مهم‌تر از آن‌چه گفته شد، برای مطالعه کتاب حاضر ارائه کرد (کلر ۱۹۹۹).

۵. نویسنده کتاب

نویسنده کتاب یان میک متولد ۱۹۳۹م در استونی (جمهوری استونی در شوروی سابق) است. او نخستین مدرک دانشگاهی خود را با درجه عالی در رشته دبیری فیزیک گرفت (۱۹۶۴م) و پس از آن مدتی به تدریس ریاضیات و فیزیک در دبیرستان‌ها اشتغال داشت. سپس به رشته تعلیم و تربیت علاقه‌مند شد و تحصیلات تکمیلی خود را در این رشته در دانشگاه تارتو (استونی) تا درجه دکتری پی‌گرفت (۱۹۶۷-۱۹۷۰م). موضوع رساله دکتری او در این دانشگاه «عوامل فهم‌پذیری در متون آموزشی» بود. وی پس از مدتی تدریس و تحقیق در دانشگاه تارتو به مؤسسه تعلیمات عمومی در مسکو رفت و در آن‌جا وارد دوره دکتری فوق تخصصی (حرفه‌ای) شد. او در سال ۱۹۸۳م از دومین رساله خود با عنوان نظریه اندازه‌گیری و بهینه‌سازی [درجه] دشواری در مطالب آموزشی مدارس اجباری دفاع کرد و در سال ۱۹۸۵م به درجه استادی تمام در دانشگاه تارتو نائل شد.

یان میک تاکنون بیش از یک‌صد مقاله تحقیقی درباره کتاب درسی نوشته و جوایز و تقدیرنامه‌های داخلی و خارجی را دریافت کرده است. او در چند انجمن علمی بین‌المللی عضویت یا مسئولیت داشته است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به «انجمن بین‌المللی تحقیق در کتاب درسی و رسانه‌های آموزشی»^۱ و «انجمن بین‌المللی خواندن»^۲ اشاره کرد.

در سال‌های اخیر، تحقیقات و مقالات یان میک در حوزه کتاب درسی بر چند محور موضوعی خاص تمرکز یافته است که از مهم‌ترین آن‌ها می‌توان به «بررسی نقش جنسیت دانش‌آموزان در میزان بهره‌گیری از کتاب درسی» و «به‌کارگیری نرم‌افزارها و فناوری‌های اطلاعات و ارتباطات در تحلیل و ارتقای کیفیت کتب درسی» اشاره کرد. از جمله دستاوردهای او در محور موضوعی دوم تدوین سامانه‌ای رایانه‌بنیاد برای تحلیل کتب درسی استونیایی است و البته فراتر از تحقیقات کتاب درسی او این سال‌ها در اجرای «برنامه

ارزیابی بین‌المللی دانش‌آموزان^۳، به‌ویژه در مطالعه موردی کشور استونی و در حوزه مهارت خواندن تحقیق و فعالیت می‌کند. یان میک امروزه برای پژوهش‌گران حوزه کتاب درسی چهره‌ای کاملاً شناخته‌شده و بی‌نیاز از معرفی است.

یان میک در کتاب پژوهش و نگارش کتاب درسی اطلاعات بسیار مفیدی برای چندین گروه از خوانندگان فراهم آورده است. افرادی که با هر یک از مقاصد زیر شروع به خواندن این کتاب می‌کنند، می‌توانند اطلاعات مفیدی از آن کسب کنند. کسانی که قصد نوشتن کتاب درسی را دارند؛ کسانی که می‌خواهند کتاب خاصی را ارزیابی کنند تا به میزان تناسب آن برای مخاطبانش پی‌ببرند؛ و همچنین کسانی که دست‌اندرکار پژوهش در زمینه کارایی کتاب‌های درسی‌اند. هر یک از این افراد می‌توانند در کتاب حاضر به مرور جامعی از آنچه در این زمینه انجام شده است و تفسیرهایی بر اهمیت عملی آن‌ها دست پیدا کنند.

۶. بررسی و تحلیل ابعاد شکلی اثر

۱,۶ امتیازها

- طرح جلد کتاب از نظر مفهومی مناسب است و با محتوای کتاب هماهنگی دارد.
- از نظر حروف‌نگاری و اندازه و نوع قلم کتاب مناسب و خواناست.
- کیفیت کاغذ و صحافی کتاب نیز مطلوب است و در قطع مناسبی چاپ شده است.

۲,۶ کاستی‌ها

حاشیه صفحات کتاب مناسب نیست. در اغلب صفحات مانند ۱۰۸ و ۱۰۹ فقط یک سانتی‌متر است و حاشیه پایین صفحات نیز گاهی به یک سانتی‌متر هم نمی‌رسد. باتوجه‌به این‌که محققان مخاطبان اصلی کتاب‌اند و نیاز است در حاشیه کتاب یادداشت کنند، این میزان حاشیه کافی نیست.

داخل کتاب از تصاویر اندک و محدودی استفاده شده است؛ درحالی‌که تصاویر آموزشی ارتقای یادگیری موضوعات را در فراگیران موجب می‌شود و یادگیری را تسهیل می‌کند. به‌عبارت‌دیگر، تصاویر آموزشی وظیفه‌ای اساسی در یادگیری دارد و نه فقط می‌تواند جانشینی برای کلمات بسیار زیاد باشد، بلکه به یادگیرنده کمک می‌کند اطلاعات را بفهمد و به‌خاطر بیاورد، به‌گونه‌ای که متن به‌سادگی به انجام‌دادن آن قادر نیست (آرمند و ملکی ۱۳۹۱: ۶۶).

معادل واژه‌های تخصصی فقط در پانویس آمده که لازم است در پایان کتاب با عنوان «واژه‌نامه» آورده شود.

در طرح جلد از نظر طراحی از رنگ‌های جذاب و متضاد استفاده نشده است و جذابیت لازم را ندارد، به‌ویژه در پشت جلد متنی آورده شده است که به‌راحتی دیده نمی‌شود.

۷. بررسی و تحلیل ابعاد محتوایی اثر

۱,۷ امتیازها

از مهم‌ترین امتیازات این کتاب تصویر فراگیر و گسترده‌ای است که تحقیقات این حوزه پیش‌روی خواننده می‌گذارد و برای آگاهی‌بخشی درباره پیشینه پژوهش‌های مربوط مرجعی مفید و پرمایه است. یان میک تلاش کرده است تا با نگاهی علمی به کتاب درسی آن را از ابعاد گوناگون زبان‌شناختی، روان‌شناختی، هنری، و فرهنگی به‌بحث بگذارد و در هر بُعد به پژوهش‌های انجام‌شده ارجاع دهد. البته در این میان سوئیه زبان‌شناختی غلبه دارد، زیرا کتاب درسی، پیش از هرچیز، رسانه‌ای مکتوب و تابع قواعد حاکم بر متن و زبان است و چنان‌که در این کتاب مشاهده می‌کنیم، جست‌وجوی راه‌بردها برای ارتقای سطح فهم‌پذیری متن از دغدغه‌های مهم در مطالعات زبان‌شناختی کتاب درسی است و پیشینه‌ای نسبتاً غنی از تحقیقات را به‌خود اختصاص داده است.

کتاب موردبررسی از نظر میزان و چگونگی بهره‌گیری از ابزارهای لازم علمی (طرح بحث مقدماتی، نتیجه و جمع‌بندی نهایی، جدول، تصویر، و نمودار) برای تفهیم موضوع وضعیت مطلوبی دارد، اما کافی نیست. از سوی دیگر، زمانی شکل‌ها، جدول‌ها، و... ارزش آموزشی دارند که درباره دلیل استفاده از آن‌ها و ارتباطشان با بحث و اهمیتشان توضیحی هرچند مختصر داده شود (لیپونکا ۱۳۹۱).

در جایگاه کتابی تخصصی می‌توان گفت که اصطلاحات تخصصی به‌کاررفته مترجمان نیز به‌خوبی انتخاب شده، اگرچه در مقدمه نیز ذکر شده که دشواری‌هایی در این باره وجود داشته است. در مقدمه آمده است که معادل‌گذاری اصطلاحات تخصصی در این کتاب دشواری‌هایی دربر داشته است؛ نخست آن‌که موضوع تحلیل کتاب درسی، چنان‌که پیش از این نیز اشاره شد، موضوعی چندرشته‌ای است و اصطلاحاتی از رشته‌های گوناگون در آن به‌کار می‌رود؛ بنابراین، مترجم این کتاب می‌بایست از زبان

اصطلاحی رایج در حوزه‌های متنوع و متعددی آگاهی داشته باشد. دیگر آن‌که، برخی ابعاد تحلیل کتاب درسی تاکنون در زبان فارسی پیشینه و ادبیاتی علمی نداشته است. بنابراین لازم بود برای نخستین بار این مسئله اصطلاح شود. حساسیت و دشواری چنین کاری بر اهل فن پوشیده نیست. در نهایت آن‌که، پس از تعیین این برابرها، می‌بایست در دو بخش ترجمه، که هر کدام به قلم یکی از مترجمان است، یک‌دستی و هماهنگی در برابرگذاری‌ها به دقت اعمال شود و این طبعاً مسئولیت ویراستار را سنگین تر می‌کند.

درباره برخی راه‌بردهای ویرایشی در ترجمه این کتاب، به ویژه در حوزه ویرایش فنی، توضیحاتی ذکر شده است:

- نخست آن‌که، برای اجتناب از کثرت پانوشتهای غیرفارسی، املاهای نام‌های خاص به زبان‌های اصلی در پانوشته نیامده و در نمایه‌های مربوط در انتهای کتاب ذکر شده است؛

- دوم آن‌که، نمایه موضوعی این کتاب صرفاً بازگردانی از نمایه موضوعی مندرج در متن انگلیسی است. ابتدا بنا بود برای متن فارسی نمایه موضوعی مفصل‌تری فراهم آید تا تصویری جامع‌تر از واژگان تخصصی این حوزه به نمایش گذاشته شود، اما در جریان کار اختلاف‌نظرها و موانعی بروز کرد که سرانجام به همان نمایه متن انگلیسی بسنده شد و گسترش آن به حصول اتفاق نظری احتمالی در چاپ‌های بعد موکول شد؛

- سوم آن‌که، میک در ارجاعات درون متن گاه به جای استفاده از شیوه ارجاع مؤلف‌محور بخشی از عنوان منبع را ذکر کرده است. این شیوه او در ترجمه فارسی نیز منعکس شده و البته برای راه‌نمایی خوانندگان در پانوشته‌ها عنوان کامل آن منابع، به زبان اصلی و به فارسی، ذکر شده است تا مراجعه به مدخل مربوط در بخش منابع پایانی کتاب تسهیل شود.

یان میک در این کتاب بر اساس معیارها و ارزش‌های فرهنگی - اخلاقی‌ای سخن می‌گوید که برخی از آن‌ها ممکن است در جامعه ما مقبول یا اساساً مطرح نباشد. با این حال، مطالب صریحی مخالف با ارزش‌های اسلامی مشاهده نمی‌شود.

از مزایای دیگر کتاب رعایت امانت و استنادات دقیق در کتاب است که با دقت انجام شده است.

۲,۷ کاستی‌ها

از کاستی‌های محتوایی کتاب این‌که برخی تحقیقات متناسب با موقعیت فرهنگی و اجتماعی ما نیست و ممکن است با وضعیت ما سازگار نباشد. از کاستی‌های کتاب نبود نظم منطقی مطالب را می‌توان ذکر کرد. مثلاً پیش‌نهاد برای نگارش درک‌پذیر می‌تواند در پایان کتاب آورده شود، درحالی‌که در فصل ششم آمده است. یا فصل نهم به شکل اختصاص یافته است. فصل دهم به جنبه ارزش‌سازانه کتاب درسی اختصاص یافته است که سنخیتی دیده نمی‌شود.

۸. نقد درون‌ساختاری (میزان انسجام درونی اثر)

محتوای کتاب علاوه بر وضوح و ایجاز باید یک‌دستی و انسجام داشته باشد، یعنی همه بندها در راستای هدف‌های موردنظر پیام هماهنگی را به یادگیرنده انتقال دهند. از این نظر در مطالب کتاب هماهنگی لازم دیده می‌شود، اما در ترتیب فصول نظم منطقی لازم دیده نمی‌شود. ارزیابی کتاب در بخش اول و نگارش در بخش دوم آمده که بهتر است نگارش در بخش اول آورده شود.

۹. نقد برون‌ساختاری

یکی از مباحث اساسی در نقد آثار مکتوب میزان سازواری محتوای علمی و پژوهشی اثر با مبانی و پیش‌فرض‌های موردقبول آن به‌ویژه سازواری محتوای علمی اثر با مبانی و اصول دینی و اسلامی است. در این باره کتاب حاضر از دو منظر مفروضه‌ها و پیش‌فرض‌های موردقبول مؤلفان و میزان وفاداری آنان درخوربررسی است. در این کتاب در فصل دهم به ابعاد فرهنگی و جنبه‌های ارزش‌سازانه کتاب درسی اشاره شده است که صریحاً با ارزش‌های اسلامی منافاتی ندارد.

۱۰. نتیجه‌گیری و پیشنهادهای

در این مقاله کتاب پژوهش و نگارش کتاب درسی بررسی شده که از کتاب‌های ارزش‌مند در زمینه مطالعات کتاب درسی است و در آن مطالب ارزش‌مند درباره کتاب درسی آورده شده است. در این قسمت، در ابتدا به جمع‌بندی نکات مثبت و کاستی‌های کتاب در جنبه‌های مختلف اشاره شده، سپس پیشنهادهایی برای بهبود کتاب بیان شده است.

ویژگی‌های بارز مثبت و منفی کتاب را چنین می‌توان بر شمرد:

- جلد کتاب از نظر پیام و محتوا مناسب است، اما از رنگ مناسب و تضاد رنگ‌ها استفاده نشده است. حاشیه کتاب بسیار کم است و علاوه بر عدم جذابیت بصری، یادداشت‌برداری در آن امکان‌پذیر نیست.

- نوع قلم و اندازه آن باتوجه به مخاطبان آن مناسب و مطالب کتاب سلیس و روان است. ارائه تصویری کلی از تحقیقات انجام‌شده در این زمینه از ویژگی‌های بارز کتاب است. در نگارش این کتاب از بیش از پانصد منبع استفاده شده است که عمدتاً منابع پژوهشی‌اند.

- از سوی دیگر، در این کتاب نقش کتاب‌های درسی در شکل‌گیری شخصیت و باورهای فرهنگی دانش‌آموزان برجسته شده و ضرورت توجه به تبعات فرهنگی جزئی‌ترین مطالب در این‌گونه کتاب‌ها مطرح شده که این مطلب بسیار اهمیت دارد.

با توجه به موارد فوق و نتایج بررسی کتاب، پیش‌نهادهای زیر برای بهبود کیفیت کتاب درخور توجه است:

- در کتاب از جدول، تصویر، و نمودار استفاده شده، اما در بسیاری از قسمت‌ها می‌توان از عکس، کادر، و سایر مواد دیداری استفاده کرد و بر جذابیت کتاب افزود. بنابراین پیش‌نهاد می‌شود با استفاده از این ابزارها جذابیت مطالب و فهم‌پذیری آن‌ها بیش‌تر شود.

- فصول کتاب مقدمه ندارند. با افزودن مقدمه می‌توان به فهم بیش‌تر مطالب کمک کرد. این کتاب درسی نیست، اما برای تفکر بیش‌تر درباره مطالب آن می‌توان در پایان هر فصل پرسش‌هایی با جنبه تفکر و تأمل افزود.

- شماری از یافته‌های تحقیقاتی در این کتاب مختص زبان‌های غیرفارسی و منطبق بر نظام‌های آموزش و پرورش دیگری است و لازم است برای زبان فارسی و جامعه ایران بومی‌سازی یا اعتبارسنجی شود. در برخی موارد، که توضیحات لازم داده نشده است، می‌توان در پانوشت یا پایان فصول توضیحات لازم را ارائه کرد.

این کتاب می‌تواند در ارتقای کیفی فعالیت‌های دفتر تألیف کتب درسی وزارت آموزش و پرورش نیز مؤثر باشد.

پی‌نوشت‌ها

1. International Association for Research on Textbook and Educational Media (IARTEM)

2. International Reading Association (IRA)

3. International Reading Association (IRA)

کتابنامه

آرمند، محمد و حسن ملکی (۱۳۹۱)، *مقدمه‌های بر شیوه طراحی و تألیف کتب درسی دانشگاهی*، تهران: سمت.

جانفشان، کامران (۱۳۹۷)، «ارزیابی کتاب انگلیسی پایه اول متوسطه دوره دوم براساس چک‌لیست از دیدگاه دبیران انگلیسی شهر کرمانشاه»، *جستارهای زبانی*، ش ۹.

رضوانی، رضا و طیبه امیری (۱۳۹۲)، «تحلیل محتوای کتب آموزش زبان انگلیسی منتخب دانشگاهی از نظر میزان توجه به هوش‌های چندگانه»، *ره‌یافتی نو در مدیریت آموزشی*، ش ۴.

شورت، ادموند سی. (۱۳۸۷)، *روش‌شناسی مطالعات برنامه درسی*، ترجمه محمود مهرمحمدی و همکاران، تهران: سمت و پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.

لیونکا، مری آلن (۱۳۹۱)، *نحوه نگارش و تهیه کتاب درسی دانشگاهی*، ترجمه گروه مترجمان، تهران: سمت.

مهرابی، مانوش (۱۳۹۱)، *طراحی الگوی مطلوب کتاب درسی دانشگاهی باز و از راه دور و مقایسه کتاب‌های درسی دانشگاه پیام نور با آن*، رساله دکتری، دانشگاه پیام نور، تهران: دانشکده علوم انسانی مرکز تهران.

میک، یان (۱۳۹۳)، *پژوهش و نگارش کتاب درسی*، ترجمه شهروز مرادزاده و رامین گلشایی، تهران: سمت.

نوریان، محمد (۱۳۹۳)، «روش‌های ارزش‌یابی کتاب‌های درسی دانشگاهی، مزایا و محدودیت‌ها»، *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*، ش ۳۳.

هاگرسون، نلسون ال. (۱۳۸۷)، «کاوش‌گری فلسفی: نقد توسعه‌ی»، ترجمه محمدجعفر پاک‌سرشت، در: *روش‌شناسی مطالعات برنامه درسی*، تهران: سمت و پژوهشگاه مطالعات آموزش و پرورش.

Chambliss, M. and R. Calfee (1998), *Textbooks for Learning: Nurturing Children's Minds*, Oxford: Blackwell.

Driscoll, M. P., M. Moallem, W. Dick, and E. Kirby (1994), "How does the Textbook Contribute to Learning in a Middle School Science Class?", *Contemporary Educational Psychology*, vol. 19.

Gautschi, P. (2018), *Ideas and Concepts for Using Textbooks in the Context of Teaching and Learning in the Social Sciences and Humanities Economic and Educational Choices*, Washington.

Haynes, A. (2001), *Writing Successful Textbooks*, London: A & C Black Publishers.

- Haynes, A. (2010), *Writing Successful Academic Books*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Honig, B. (1991), "California's Experience with Textbook Improvement", *Textbooks in American Society, Politics, Policy and Pedagogy*, P. G. Altbach, G. P. Kelly, H. G. Petrie, and L. Weis. (eds.), New York: State University of New York Press.
- Horsley, M. and K. Laws (1995), "Resources for Learning: The Publishing Industry and Educational Practice, Implications for Teacher Educators", ATEA the 25, Conference in Sydney.
- Ivić, I., A. Pešikan, and S. Antić (2013), *Textbook Quality: A Guide to Textbook Standards*, Göttingen: V & R Unipress.
- Johnsen, E. (1993), *Textbooks in the Kaleidoscope: A Critical Survey of Literature and Research on Educational Texts*, Oslo: Scandinavian Press.
- Marsden, W. (2001), *The School Textbook: Geography, History and Social Studies*, London: Woburn Press.
- Medina, B. Lopez (2019), *Language Teaching*, 10:11-17 09 Developing a CLIL Textbook Evaluation Checklist.
- Newton, D. (1990), *Teaching with Text*, London: Kogan Page.
- Pingel, F. (1999), *UNESCO Guidebook on Textbook Research and Textbook Revision*, Paris.
- Sikorová, Z. J. Mikk et al. (2017), *Teachers' Perspective*, RELP, TATT. 71. Evaluating Textbooks as Teacher's Activity
- Stinner, A. (1995), "Science Textbooks: Their Present Role and Future form", in: *Learning Science in the Schools: Research Reforming Practice*, S. M. Glynn, R. Duit (eds.) Mahwah, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Unesco BE. YA Widodo, H. P. (2008), *Textbook Analysis on College Academic Writing*.